

1970-1980 чыллардағы хакас проза

70-80 чылларда хакас литературазында аймах-пасха темалыг иледе хоос очерктер, чоохтар, повестьтер чарых көргеннер. Хакас писательлер, чонның иргідегі паза үр ниместегі хониин хоостап, ол тустардағы пай пілістіг матырның омазын чайапчалар.

Пу чылларда, өөнінде, улуғ чоох жанры тыыпча. Н.Тиников «Күн сузында» паза «Тіріг кизи өлбечең» улуғ чоохтары, хакас чонның ырыстыг үлүске читкен чолын чоллап, кизилер аразындағы палғалыс, кизиниң сағыс-көгізи чон хонииндағы хазыр хорығларда алғыпчатханын алғым үзүрче. Өөн матырлар Павел Самсоновичтиң паза Опанның омалары пастыра хакас чонның хониин 30 чыллардаң 70 чыллардағы күннерге читіре чоллапча. Пу омалардаң хакас чонның совет хылыхтыг піріктірілген омазы, төріп, тилеени іле көрінче. Писатель оларны, аймах пероснажтарнаң палғалыстыра чарыдып, улуғ хорылыстар өтіре апарча.

Че, өөнінде, пу улуғ чоохтарда хакас литературазында пастағызын на хакас ипчиниң Совет үлгүзи тузында, харасхы чуртастаң чарылып, піліс алып, чон аразына кірчеткені, чон аразында улуғ аарласнаң тузаланчатханы хоосталча. Сынап, «Ыраххы аалдағы» ипчилер наа үлгү нима ағылчатханын ам на сизиніп пастапчатхан ползалар, Павелниң ічезі Танча, Маниса Апсаловна, Макрей Муклаевна — наа хоних пүдирчеткен совет ипчилер. Совет үлгүзи пирген правонаң тузаланып, олар ирлернең тиң чарыдығлыг тоғыс апарчалар, хайдаг даа тоғысха сыданып, чонға туза ағылып істенчелер. Пу ипчилерниң чуртазы, ырызы паза хомзынызы прай хакас ипчилерниң хониин, амғы чуртассар чолын киречілепче.

70-80 чылларда пазылған улуғ чоохтарның полтазында мындаг темалар чарыдылча: чоннар аразындағы ынархастың амыр хоних пиктирінде улуғ күс полчатханы, амғы туста чиит төлнiң ырызы тыыпчатханы, ипчи кизиниң иргідегі чуртазы паза пүүнги артых үлүзи, хакас чонның Илбек Адалыг чаадағы махачы күрезии.

Кізінің омазын, хылиин сөбіреде, істеністе, нанчыларынаң палғалыста хоостап, аның сағыс-көгізін, тоғысха хайиин тирең үзүрчелер прозаиктер Н.Тиников, Ф.Бурнаков, Н.Тюкпиеков, Г.Казачинова, В.Татарова, Митхас Туран.

Пу авторларның улуғ чоохтарында чонның чайаачы істенізі паза сағыс-көгізі алғым хоосталча. Улуғ чоохтарның өөн сағызы — кізінің ырыстығ, пай хонии істеніснең не палғалыстығ. Тоғысха пызығ кізі чонға махтатча. Матыр тоғыс кізінің көңнін чарытча, чуртаста арбын аралазып, иткен нимезіне поғдархирға оңдай пирче.

Н.Тюкпиеков «Хыстағда» паза «Чайлағда», Г.Казачинова «Той» паза А.Халларов «Акай» улуғ чоохтарда, К.Нербышев «Алтын нымах» паза аннаң пасха чоохтарда, 70 чыллардағы хоныхты көзідіп, чонның ис-пайына сын ээ чіли хайчатхан, чуртастағы читпестернең күресчеткен чиит матырларның піріктірілген омаларын хоостапчалар.

«Чайлағда» улуғ чоохтың өөн матыры Антиптің үлүзі ол туста аалларда чуртапчатхан көп сөбірелернің үлүзіне төй. Улуғ олғаннары, пөзік үгредіг алып, тиксі Союзта тараглап парғаннар, кири іче, тізең, очы оолғынаң чуртапча. Антип, отыс чылларда саблығ колхозник полған ічезінің чолынча парып, колхоз малын хадарча. Он класс тозып, хысхы курстарда алған пілізін тоғыста тузаланып, ол малның саан көдірерге, сүт көбдин аларға прай күзін салып тоғынча.

Чуртаста даа Антип пазымның, нымзах чүректіг кізі. Ол прай нимее чарых көөнең, паарсах чүреенең теелче. Че хачан хынған хызы ниик сағыстығ полғанын сизін салғанда, ол аннаң сах андох хыйа-тоғыр полыбысча. Пу чиит оол. Ол ам даа чуртаста урунчатхан талазығларны орта үзүрерге көніккелек. Автор аның чобаан, өкпезін пазын полбинчатханын киртістіг хоостапча. Че улуғларның чөбі, паарсах хайии сылтаанда, ол пазох ачых-чарых көңніліг тоғынып пастапча.

Улуғ чоохта чиит малчыларның чуртазы, тоғызы, көңні прай саринаң толдыра хоостал парған. Полғанының на поэзының хылии, чуртасха көрізі, тоғысха хайии. Автор піреде соғлап, піреде хормачыланып хоос сөснең

чииттернің омазын хоостап салған. Ідök Типтона уучаның, Арсентий Романовичтің, Сидор Ивановичтің омаларын толдыра чарыт салған. Пу көп нима көрген, наа хоних пүдірерінде өткін араласхан улус чииттернің сын нанчызы, үгретчізі полча.

«Хыстағда» улуғ чоохта Н.Тюкпиеков ідök чиит тоғысчының тоғысха, чуртас сурығларына хайиин, ол-пу нимее сағысха тўсчеткенін хоостапча. Он класс тоосхан соонда чабан полысчызы полып тоғынчатхан Роман чон изін үретчеткен, сайбах хылынчатхан кізілернең күрезіг апарча. Пу хазыр тартыста чон изінің сын ээзі полчатхан чиит оол чиңіс тутча.

Чиит төлнің чайаачы істенізін, сағыс-көгізін Н.Тюкпиековнаң хости Галина Казачинова паза Андрей Халларов чарытчалар. А.Халларов «Акай» улуғ чоохта чиит оолның школа соонаң чуртас чолын тілепчеткенін чарытча. Чиит кізі прай чўреенең кирі уучазынын чуртынзар тартылча. Мында аның олған тузы ирткен. Акай, чуртаста поэнының орнын тілеп, аймах-пасха тоғыстар итче, Армияда служить полча. Мында ол, амыр хоних хайраллап, чуртас сурығларына үгренче, аның хылии тыыпча. Мындох, пўўнгі чиит төлнің хылии, сағыссыразы, пілінізі орта хоосталча. Чиит кізінің чолында пасха-пасха хылыхтығ кізілер учурапча. Хыйа чолча даа пар сығарға ўр нимес. Че чонның чуртазында чахсы нима хачан даа азынча. Аннаңар Акай, өкіс тее өссе, хайдағ даа сидіктерні тобырча. Ол чабал-чахсыны пасхалап пілче. Чуртазында иптiг, сіліг нимені орта танып, чахсы хылыхтығ ир өс парча.

Галина Казачинова «Той» улуғ чоохта ідök чиит төлнің чуртас чолына сыхчатханын хоостапча. Чииттернің улуғларынаң пос ондайлығ палғалызын, ноға улғаат парған Майра Владимировнаның хылии хатығ пол парғанын иргі хонихты сағысха киріп чарытча. Пу хоос оңдайнаң тuzаланғаны авторға толдыра хылых чарыдарға полысча.

Майра Владимировнанаң Таистің омаларында автор наа хоних пүдірерінде араласхан хакас ипчілерінің ікі пасха чолын, хылиин хоостапча. Полғаны ла, чуртасха пос оңдайынча хайып, удур-төдір полызызып, үгрөдізіп, иргінің артхан-халғаннарынаң күресче. Поэнының чуртазын чоннинаң палғалыстырып,

хылиин алыстырча. Автор чиит төлнi, улуғларның чолын пазып, аны пiлiп, олардаң көп нимее үгренип чуртирға хығырча. Улуғларны ундубин хай чөрзе, олардаң көп нимее үгренип аларға чарир тiпче писатель. Иди автор, чииттернiң чуртазын, iстенiзiн чарыдып, төллернiң палғалызын чоллапча.

В.Татарова «Алып Айра суғ» улуғ чоохта, школа хониин чарыдып, чуртастағы аймах-пасха сурығларға теелче. Улуғ чоох кiзi көңнiн, ол тустардағы төлнiң сағыс-көгiзiн улуғларның чуртазынаң палғалыстыра үзүрче.

Прозаның пасха-пасха жанр көрiмнерiнде хакас чонның прай совет чонынаң хада Илбек Адалығ чаадағы махачы күрезии хоосталча. Иң пастағызын пу темаа И.Костяков чапсынған. Аның «Чибек хур» романы чонның хылиин хазыр чаада паза тылдағы чуртасты толдыра хоостап чарытча. Паскирнең белорус хыс Галяның сын хынызында писатель чоннар ынархазын, чиитернiң көөлбек көңнiлерiн, иптiг хылыхтарын чарытча.

Илбек Адалығ чаадаңар теманы Н.Тиников «Кавристин көглерi», К.Нербышев «Хорлаңа хара суғ», Ф.Бурнаков «Пора тай нанчым» улуғ чоохтарда, А.Халларов, К.Нербышев чоохтарында тылдағы хоныхты хоостап чарытчалар.

Чаа тузындағы өкiс халған Кавристин үлүзi көп хакас олғаннарның үлүзiне төөй. Оолах аал-хончыхтарның полызиинаң аар чылларны тобырып, чоннаң хада iстенiп, үгренип, чуртаста поэзияның орнын таапча, хынған нимезiне үгренип алча. Н.Тиников хакас чонның чуртазын, кибiрлерiн, ыр-тахпахтарын өтире пiлiп, Кавристин омазын чарыдарында оларнаң тузаланча.

Совет чонның патриот көңнiн чарыдып, писатель тылдағы матыр тоғысты, прай күн чиңiс чағдадарына салылчатханын сын хоостапча. Уғаа чарых, харахха көрiндiре чайапча Кавристин олған тузын, аның сохсыныстарын, чобаан, ирееленип ала үгренерге күстенчеткенiн. Автор, чонның кiзiнi үгредер кибiрлерiн тузаланып, чир-чайааннаң палғалыстыра, чонның чуртазынаң тине чарыт салған Кавристин омазын.

Идөк прай чонның чуртазынаң, чир-чайааннаң күс алынып, матырларның хылии тыпчатханын хоостапчалар К.Нербышев «Хагойахтың «Хорлаңа хара

суғ»), Ф.Бурнаков (Күдеттің «Пора тай нанчым») улуғ чоохтар. Авторлар, кічіг олғанның адынаң чоох апарып, чаа тузындағы чуртасты уғаа чарых, толдыра чарытчалар. Олар чонның чобаан, чааға үдесчеткеннернің сыыдын, аалдағыларның тоғызын, аар хониин ситкіп көрчелер. Ол аар чылларда олғанның көңні пасха-пасха чарыдылча. Мына Хагойах аалзар килген хызычахты өкерсініп көрче, сіліг тайға-тағларның сарынын истіпче. Кинетін көө алыс парча. Оолах улуғ өкпеленісте. Автор чиит чүректің алысчатханын, ибіркі чонға хайиин тың иптiг хоостап салған.

Ідөк толдыра, пос оңдайли чарытча чаачы хыс Ленаның, Лизаның, ырчы Туканың, кирі уучаның омаларын. Авторның пай хоос тілі чазы-тайғаларның сілиин, чонның чуртазын харахха көріндіре чайапча. Че автор матырларның омазын тирең чарытпинча, оларның сағызын алғым үзүрбинче. Анзы чоох кічіг оолахтың адынаң парчатханынаңар полча.

К.Нербышев «Ады чох солдат» паза «Артон» чоохтарда ідөк хакас оолларның чаа харбазығларында матыр араласханын, ыырчыны чох идер үчүн тыннарын айабин күрескеннерін чарытча. Ідөк поэзияның чоохтарында автор чаадаң айланған солдаттың («Ондрай тайым»), чаа тузында ирткен олған тузын («Халас тадии», «Төңде»), пүүнгі чииттернің чуртазын, ис-пайға сабылып, тоғыстаң хыйыс чөргенін чарытча (Киик пысхахтары», «Тоғазығ» ан. пасх.).

«Халас тадии», «Төңде» чоохтарда А.Халларов, өкіс халған оолахтың көрізінең, ыраххы чаада оолғын чидірген уучаның істі-паары ачып- чөргенін, іче чүреенде ізеніс чітпинчеткенін, чонның удур-төдір улызып чуртапчатханын көзітче. Көп кізінің сағызында чаа ам даа тохтабаан. Іче кізі, чобаан пазынып, өкіс халған пала палазынаң чуртап, аны ир синіне өскір парча. Пу ома хакас чонның аллығ чүреен, амыр хоныхха хынызын чарытча.

80 чыллардағы хакас прозаның арбын өсчөткенің очерк жанры киречілебөкче. Иди «Ах тасхыл» альманахта, «Ленин чолы» газетада пазаалынча сыххан «Хакас чирінің кізілері» чыындыда сыххан очерктерде чуртастағы талазығлар, матырларның омалары, хыйыстырылбин, сын хоосталча. Очерктерде, иң кирек, тузалығ талазығларға тееліп, авторлар ол тустардағы

матырларның піріктірілген омаларын толдыра чарытчалар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.